

[Θέματα ιστορίας της ελληνικής γλώσσας]

Δημιουργία της ελληνιστικής κοινής

Νίκος Παντελίδης

α. Rey-Coqais, J.-P. 1976.

Ο ελληνισμός στη ρωμαϊκή Συρία.

Στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, 6ος τόμ., 299-300. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

© Εκδοτική Αθηνών

Διάδοση της ελληνικής γλώσσας

Η διάδοση της ελληνικής γλώσσας μπορεί να θεωρηθεί η λυδία λίθος της ελληνικότητας. Στην πραγματικότητα λίγες πληροφορίες υπάρχουν για τις διαλέκτους των πληθυσμών της Συρίας κατά τη ρωμαιοκρατία. Οι σχετικές γνώσεις μας προέρχονται κυρίως από τις επιγραφές. Η τεράστια πλειονότητα των επιγραφών της Συρίας κατά τη ρωμαιοκρατία είναι στην ελληνική γλώσσα: μεταφράσεις επίσημων εγγράφων, επιγραφές νομισμάτων και σταθμών, αφιερώσεις σε θεούς, επιγραφές προς τιμήν ευεργετών ή επιτύμβιες επιγραφές.

Με εξαίρεση την Παλμύρα, που αποτελούσε μια ιδιαίτερη πολιτιστική και γλωσσική οντότητα, καμμιά αραμαϊκή επιγραφή δεν είναι γνωστή στη ρωμαϊκή Συρία. Σώζονται μόνον ελάχιστες φοινικικές επιγραφές που μπορούν να χρονολογηθούν στη ρωμαϊκή περίοδο, η μια στη Βύβλο, η άλλη στην Τύρο, η οποία άλλωστε συνοδεύεται και με ελληνική και λατινική απόδοση του κειμένου. Αλλά επί μακρότερο ή βραχύτερο χρονικό διάστημα κατά την αυτοκρατορική περίοδο, οι παλαιές φοινικικές πόλεις της Τύρου, Σιδώνας, Μαράθου, Αράδου, και Βύβλου διατήρησαν τη χρήση φοινικικών χαρακτήρων στα νομίσματά τους.

Η ελληνική ήταν η μόνη γραπτή γλώσσα που κατανοούσε ευχερώς ο πληθυσμός. Το αντίθετο συνέβαινε με τη λατινική, εκτός βέβαια από τις παλαιές αποικίες παλαιμάχων και τα ρωμαϊκά στρατόπεδα. Οι Ρωμαίοι στρατιωτικοί, και όταν κατάγονταν από τη Δύση, ανέγραφαν στην ελληνική την αφιέρωση, με την οποία ήθελαν να τιμήσουν κάποια τοπική θεότητα. Αντίστροφα, στις ελληνικές ή εξελληνισμένες πόλεις, οι λατινικές επιγραφές προς τιμήν αυτοκρατόρων, ανωτέρων υπαλλήλων ή Ρωμαίων αξιωματούχων· προορίζονταν προπαντός στους αντιπροσώπους της δυνάμεως κατοχής ως έκφραση νομιμοφροσύνης και έκκληση για ευνοϊκή μεταχείριση. Όποιος όμως ήθελε να γνωρίσει στους συμπολίτες του τις αρετές ενός Ρωμαίου, τότε συνέτασσε την επιγραφή στα ελληνικά (υπάρχουν βέβαια και διγλωσσες επιγραφές, με ελληνικό και λατινικό κείμενο).

Η παραχώρηση σε ελληνική πόλη καθεστώτος ρωμαϊκής αποικίας κανονικά συνεπαγόταν, αν όχι την υιοθέτηση της λατινικής ως μοναδικής επίσημης γλώσσας, τουλάχιστον την αντικατάσταση στα νομίσματα των ελληνικών επιγραφών με λατινικές. Μετά από δύο αιώνων ρωμαϊκή παρουσία, η λατινική δεν επικράτησε στην καθημερινή ζωή. Τα νομίσματα παρουσιάζουν μερικές περίεργες ενδείξεις: στη Σιδώνα, μεταγράφεται με λατινικά στοιχεία η ελληνική λέξη που δήλωνε τους αγώνες οι οποίοι προβάλλονταν στο νόμισμα· στην Τύρο, αντίστροφα, μεταγράφονται με ελληνικούς χαρακτήρες οι λατινικές λέξεις που δήλωναν τις περίφημες μυθικές πέτρες της Τύρου, τις Αμβρόσιες Πέτρες, και την ιερεία τους, την Ευρώπη. Οι επιγραφές των σταθμών, επίσημων αντικειμένων που φέρουν το όνομα του υπεύθυνου άρχοντος, εξακολούθησαν να συντάσσονται στα ελληνικά, όπως π.χ. στη Λαοδίκεια επιγραφές σταθμών χρονολογημένων με χρονολογική αφετηρία την ίδρυση της αποικίας επί Σεπτίμιου Σεβήρου.

Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να πολλαπλασιασθούν. Στην Άρκη των Ιτουραίων, ρωμαϊκή αποικία κατά τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., οι επιγραφές των νομισμάτων είναι όντως κατά τα καθιερωμένα συντεταγμένες στη λατινική, αλλά η χρονολογία σημειώνεται στα ελληνικά κατά τη χρονολογική αφετηρία των Σελευκιδών.

Άλλωστε ήδη έναν αιώνα νωρίτερα, στην αποικία της Ηλιουπόλεως, ένας Ρωμαίος, υπερήφανος για τους προγόνους του, συντάσσει βέβαια την αφιέρωσή του στα λατινικά, αλλά δηλώνει τη χρονολογία στα ελληνικά, κατά τη χρονολογική αφετηρία των Σελευκιδών. Το περιβάλλον όπου ζούσαν οι άνθρωποι των πόλεων της ρωμαϊκής Συρίας δεν έπαψε να είναι διαποτισμένο από τον Ελληνισμό.

Η μελέτη των επιγραφών της Ηλιουπόλεως είναι πολύ αποκαλυπτική. Στη λατινική είναι οι αφιερώσεις Ρωμαίων πολιτών, αξιωματικών, υπαλλήλων, καθώς και οι επίσημες ενδείξεις, που προορίζονταν για τη διοίκηση και οι οποίες ήταν χαραγμένες στο πλακόστρωτο εμπρός στις πύλες των ιερών ή των χώρων των προορισμένων για τα Κάνιστρα των διαφόρων εμπόρων. Στα ελληνικά είναι χαράγματα ανθρώπων του λαού, κτιστών, λιθοτόμων ή λιθοξόων, ενδείξεις χώρων προορισμένων για τη συντεχνία των χαλκοτύπων ή στα χωριά των περιχώρων, αφιερώσεις κτηματιών των γειτονικών κωμών ή προσκυνητών από μη ρωμαϊκές πόλεις.

Στη Συρία κατά τη ρωμαιοκρατία η λατινική ήταν η γλώσσα των κατακτητών, η επίσημη γλώσσα της κεντρικής διοικήσεως και του δικαίου· η ελληνική ήταν η ζωντανή γλώσσα που κατανοούσε η πλειοψηφία του πληθυσμού. Μια δίκη ενώπιον του Καρακάλλα στην Αντιόχεια κατά τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. μεταξύ κατοίκων δύο κωμών, κτισμένων στα όρια της ερήμου προς Α. της Δαμασκού, διεξάγεται στα ελληνικά, χωρίς τα επίσημα πρακτικά να μνημονεύουν την ανάγκη παρουσίας διερμηνέως.

Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν λαλούνταν εκτός από τα ελληνικά και άλλες γλώσσες. Είναι πολύ πιθανό ότι η φοινικική, η αραμαϊκή ή η αραβική ήταν, ανάλογα με τις περιοχές της Συρίας, ιδιώματα διαδεδομένα ακόμη, όχι μόνο στην ύπαιθρο αλλά επίσης και στις πόλεις. Τον 3ο αι. μ.Χ. η Εκκλησία της Αντιοχείας είχε αρχίσει να εκχριστιανίζει τους γειτονικούς αγροτικούς πληθυσμούς που δεν ήταν καθόλου εξελληνισμένοι. Οι έριδες, που κατά τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. σπάραζαν τη χριστιανική κοινότητα της Αντιοχείας, δεν ήταν μόνο δογματικές αλλά και γλωσσικές. Ο επίσκοπος Παύλος, ο οποίος καταγόταν από τα Σαμόσατα της Κομμαγηνής, όπου η καθομιλούμενη γλώσσα ήταν προφανώς η συριακή, έγινε στους κόλπους της Εκκλησίας ο υπέρμαχος των «ιθαγενών» στοιχείων, που μιλούσαν την αραμαϊκή ή συριακή. Αντίπαλοί του ήταν οι πρόμαχοι του ελληνικού πολιτισμού, που είχαν επικεφαλής τον ιερέα Μαλχίωνα, διευθυντή ελληνικής ρητορικής σχολής της πόλεως.

Μια άλλη απόδειξη ότι επιζούσαν οι σημαντικές διάλεκτοι είναι ότι η έννοια των σημαντικών ανθρωπονυμίων δεν είχε χαθεί. Αλλά και η μελέτη των ανθρωπονυμίων επιβεβαιώνει, αν παρίστατο ανάγκη, ότι η ελληνική γλώσσα ήταν στη Συρία κατά τη ρωμαιοκρατία η συνήθης γραπτή γλώσσα πολλών και διαφόρων κύκλων.

β. Τατάκη, Α. και συν. 1976.

Η θέση του ελληνισμού στη ρωμαιοκρατούμενη Αίγυπτο.

Στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, 6ος τόμ., 340-341. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 340, 352.

© Εκδοτική Αθηνών

Κατά το δεύτερο μισό του 1ου αι. π.Χ., την εποχή δηλαδή της προσαρτήσεως του πτολεμαϊκού βασιλείου στο ρωμαϊκό κράτος, το ελληνικό στοιχείο της Αιγύπτου εμφάνιζε μεγάλο δυναμισμό σε όλους τους τομείς. Ο δυναμισμός του βασιζόταν τόσο στο γεγονός ότι αποτελούσε την άρχουσα τάξη και την αριθμητικά πολυανθρωπότερη μειονότητα της χώρας, όσο και στην πολιτιστική ακτινοβολία που ασκούσε στον ντόπιο πληθυσμό. Οι Έλληνες διέμεναν στις ελληνικές πόλεις της Αιγύπτου κυρίως, αλλά και στην αιγυπτιακή χώρα, ακόμη και σε απομακρυσμένες κώμες της υπαίθρου, όπου πολλοί είχαν εγκατασταθή σε στρατιωτικούς κλήρους. Ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός Ελλήνων κληρούχων είχε συγκεντρωθή στον Αρσινοΐτη νόμο (το σημερινό Φαγιούμ). Αυτοί οι τελευταίοι ονομάσθηκαν «κάτοικοι», προς διάκριση από τη μικτή (από Έλληνες και Αιγύπτιους) τάξη των κληρούχων που δημιουργήθηκε από το τέλος του 3ου αι. μετά την εισαγωγή της στρατολογίας ντόπιων και στην παροχή σ' αυτούς κλήρων.

Οι αθρόες εγκαταστάσεις Ελλήνων στην αιγυπτιακή χώρα τους είχαν φέρει, όπως ήταν επόμενο, σε στενότερη επαφή με τον ιθαγενή πληθυσμό και τον πανάρχαιο πολιτισμό του με αποτέλεσμα την ανάπτυξη αλληλοεπιδράσεων σε πολλές εκδηλώσεις της καθημερινής αλλά και της πνευματικής ζωής. Πραγματικά η προνομιακή κοινωνική θέση της κυρίαρχης μειονότητας των Ελλήνων, η επικράτηση της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους και οι επιμιξίες προήγαγαν τη μίμηση των ελληνικών τρόπων ζωής από τους ντόπιους και συνέτειναν στη δημιουργία ενός μεγάλου κύκλου ελληνιζόντων Αιγυπτίων, τόσο στις ελληνικές πόλεις όσο και έξω από αυτές. Αλλά και αντίστροφα, οπωσδήποτε όμως σε πιο περιορισμένη έκταση και βάθος, οι συχνές ελεύθερες επιμιξίες και η μακρόχρονη συμβίωση των επηλύδων Ελλήνων με τους Αιγυπτίους είχε αισθητές επιπτώσεις και στη δική τους φυλετική αλλά και στην πολιτιστική τους στεγανότητα. Γι' αυτό δεν είναι δυνατό να υπολογισθεί αριθμητικά το ποσοστό του ελληνικού στοιχείου στην Αίγυπτο. Οπωσδήποτε, ο όρος Ελληνισμός, ιδιαίτερα όταν αναφέρεται στον πληθυσμό της αιγυπτιακής «χώρας» μετά από τα πρώτα χρόνια της πτολεμαϊκής κυριαρχίας, δεν μπορεί παρά να έχει πολιτιστική έννοια, την έννοια που και οι ίδιοι οι Έλληνες άλλωστε του έδιναν. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το ελληνικό στοιχείο κατά το τέλος της πτολεμαϊκής εποχής και πολυάριθμο ήταν και με τον δυναμισμό του και την ιδιαίτερη θέση του στην κοινωνία της Αιγύπτου έδινε τον δικό του χαρακτηριστικό τόνο στη ζωή της χώρας.

[...]

Η εξελληνιστική διαδικασία, η οποία είχε πάρει αξιόλογες διαστάσεις κατά την πτολεμαϊκή εποχή, δεν διακόπηκε. Η Ρώμη δεν επιχείρησε να εκτοπίσει την ελληνική από τη θέση της επίσημης γλώσσας του κράτους, τουλάχιστον κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της κυριαρχίας της. Έτσι η ελληνική γλώσσα παρέμεινε ο βασικός παράγοντας της ελληνικής πνευματικής επιδράσεως στους ντόπιους. Πέρα από την επίσημη χρήση της στη διοίκηση, η ύπαρξη πολυάνθρωπης τάξεως εγγράμματων, η οποία στην Αίγυπτο, κατά παράδοση, διαπερνούσε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα από ό,τι σε άλλες περιοχές του αρχαίου κόσμου, συνετέλεσε στην ακόμη μεγαλύτερη διάδοση της ελληνικής παιδείας, όπως προδίδει η ευρεία κυκλοφορία των κεμένων των Ελλήνων κλασικών. Αντίθετα, η ρωμαϊκή παρουσία άφησε ελάχιστα ίχνη πνευματικής επιρροής στην Αίγυπτο, γεγονός που ερμηνεύεται τόσο από τον περιορισμένο αριθμό Ρωμαίων που εγκαταστάθηκαν στη χώρα, όσο και από την αδιατάρακτη, σε γενικές γραμμές, συνέχιση της πνευματικής και πολιτιστικής κυριαρχίας του ελληνικού στοιχείου στην αιγυπτιακή κοινωνία.

[...]

γ. Ομάδα σύνταξης. 1976.

Θρησκευτική και πολιτιστική ζωή. Η πορεία του εξελληνισμού.

Στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, 6ος τόμ., 365. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

© Εκδοτική Αθηνών

Η εξελληνιστική διαδικασία, που εγκαινιάσθηκε στην Κυρηναϊκή από την εποχή της εγκαταστάσεως των πρώτων Δωριέων αποίκων και ευοδώθηκε από τις συχνές και ελεύθερες επιμιξίες Ελλήνων και ιθαγενών και από τη μακράιωνη συμβίωσή τους, συνέχισε και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους την πορεία που ακολουθούσε κατά τις προγενέστερες εποχές. Τα αποτελέσματά της προσδιόριζε ανέκαθεν η ανωτερότητα της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής των Ελλήνων αποίκων, είναι όμως χαρακτηριστικό ότι δεν προχώρησε σε βάθος πέρα από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα των ιθαγενών πληθυσμών, οι επαφές και η συνεργασία με τα οποία διαπιστώνεται ακόμη στην αρχή του 1ου αι. π.Χ. Οπωσδήποτε, στις σωζόμενες ιστορικές πηγές λίγα είναι τα ονόματα που απηχούν λιβυκή προέλευση.

Πεδίο εφαρμογής της εξελληνιστικής διαδικασίας ήταν οι ελληνικές πόλεις και κώμες, στις οποίες διαρθρώνονταν πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά ο Ελληνισμός της Κυρηναϊκής. Μέσα σ' αυτές εξ άλλου χωνευόταν και ο συγκρητισμός των ανατολικών και αιγυπτιακών λατρειών με τις ελληνικές,

μολονότι οι τελευταίες συνέχισαν να βάζουν την κυριαρχική σφραγίδα τους στις παραδοσιακές εκδηλώσεις, όπως οι θρησκευτικές εορτές. Η ελληνική σφραγίδα σημαδεύει και μια σειρά άλλων κοινωνικών εκδηλώσεων και θεσμών, όπως οι αθλητικοί αγώνες, τα γυμνάσια, η αγωγή των εφήβων, θεσμοί που παλαιότερα δέχονταν μόνον Έλληνες, ενώ τώρα είχαν αρχίσει να ανοίγουν τις πόρτες τους και σε ξένους που είχαν εξελληνισθή.

Αποτελεσματικό όργανο του εξελληνισμού αποτέλεσε η ελληνική γλώσσα, με τη μορφή της οικουμενικής ελληνιστικής Κοινής. Ήδη από την ελληνιστική περίοδο οι Ιουδαίοι της Κυρηναϊκής είχαν γλωσσικά εξελληνισθή. Μολονότι όμως τα ψηφίσματα της ιουδαϊκής κοινότητας της Βερενίκης καθώς και οι επιτύμβιες επιγραφές δείχνουν πως ο γλωσσικός εξελληνισμός των Ιουδαίων έγινε βασικά με την Κοινή, την ίδια εποχή στην Κυρηναϊκή και για μεγάλο ακόμη χρονικό διάστημα δωρική διάλεκτος και Κοινή συνυπήρχαν, η τελευταία μάλιστα με πλήθος χαρακτηριστικά δωρικά διαλεκτικά στοιχεία. Πότε η Κοινή αντικατέστησε πλήρως τη δωρική διάλεκτο δεν μπορεί να ορισθεί με μεγάλη ακρίβεια. Το χρονικό διάστημα όμως της συνυπάρξεως της Κοινής με τη δωρική διάλεκτο πρέπει να ήταν αρκετά παρατεταμένο. Τα κείμενα, εξ άλλου, που συντάσσονταν επί τόπου δεν αφήνουν να διαφανή σε ποιες περιπτώσεις γινόταν η χρήση της μιας ή της άλλης. Είναι χαρακτηριστικό ότι τον 2ο αι. μ.Χ. μια επιγραφή των χρόνων του Μάρκου Αυρηλίου σώζει στη μια πλευρά την πρώτη γραφή μέρους του κειμένου στην Κοινή που εγκαταλείφθηκε και ξαναγράφηκε στην άλλη πλευρά σε σχεδόν δωρική διάλεκτο. Υποστηρίζεται ότι το κείμενο της πρώτης γραφής προερχόταν από το γραφείο του ανθυπάτου. Στην Κοινή είναι κατά κανόνα διατυπωμένα τα επίσημα ρωμαϊκά έγγραφα, όπως π.χ. τα περίφημα διατάγματα του Αυγούστου. Πραγματικά, η λατινική γλώσσα δεν ευνοήθηκε σε βάρος της ελληνικής, και ίσως μόνο στην περίοδο του Τιβερίου να υπήρξε μια μεγαλύτερη προτίμηση της λατινικής στις επίσημες επιγραφές, ενώ στους μετέπειτα χρόνους φαίνεται ότι επικρατούν τα δίγλωσσα κείμενα.